

Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 5 - Sayı 2

Sorumlu Yazarlar: Maryam ESHMUHAMEDOVA, The Tashkent State University of Oriental Studies, Doç. Dr.

ninishka12@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-2536-9475

Atf: ESHMUHAMEDOVA, M. (2021). Бугунги Яссавийшуносликдаги Долзарб Муаммолар, Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt5, Sayı2, s. 116-132.

Makale Gönderim Tarihi: 7 Eylül 2021/ Kabul Tarihi: 5 Aralık 2021

БУГУНГИ ЯССАВИЙШУНОСЛИКДАГИ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада Аҳмад Яссавий асос солган “Яссавия мактаби шоирлари” деб номланган адабий мактабга мансуб шоирлар ижоди ҳақида сўз боради. Бу мактаб шоғирдларининг асарлари қўлёзма манбалар орқали етиб келганлиги боис Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган уларнинг асарлари ўрин олган қўлёзма манбалар асосида иш кўрилган. Бу мактаб шоирлари кимлар, улар ижодидаги ўхшашлик ва ўзига хосликлар мисоллар ёрдамида очиқлаб берилган. Шунингдек, уларнинг асарлари қўлёзмалардан қай даражада ўрин олган, кейинги изланишлар натижасида бу шоирлар сафи қай даражада кенгайганлиги ҳақида маълумотлар берилган.

Юқорида мазкур бўлган институт фондида сақланаётган бу мактаб шоирлари асарлари ўрин олган қўлёзмалар таҳлил қилиниб, улар гуруҳлаб чиқилган.

Мақоланинг давомида Яссавия мактаби шоирларига хос бўлган хусусиятлар бир мавзу доирасида бир неча ижодкорнинг асар ёзиши масаласига эътибор қаратилиб, уларнинг ёзган бундай асарлари қислаб ўрганилиб, натижалари биён этилган.

Шу билан бирга бу адабий мактаб шоирлари қаламига мансуб шеъринг кассачилик ҳақида, улардаги мансублик масаласининг ҳал этилиши зарур бўлган жиҳатлари ҳақида ҳам сўз юритилган. Ва бу масалани ҳал қилишда юқори даражадаги манбашунослик ва матншунослик тадқиқоти олиб борилиши зарурлиги таъкидланган.

Бугунги Яссавийшунослик олдига турган долзарб муаммолар ҳақида фикр юритилар экан, унинг издошлари ижодини жиддий ўрганилиши лозим бўлганлиги, уларнинг ҳар бирининг асарлари ўрин олган қўлёзмалар каталогини ва асарлари илмий матнларини тузиш кечиктириб бўлмайдиган вазифа эканлиги айтилган.

Бунда айрим қўлёзмаларда Аҳмад Яссавийга нисбат берилаётган бир неча шеъринг кассалар матни унинг ҳикматларига услубий жаҳатдан қеслаб ўрганилган. Изланиш натижалари баён этилган. Яссавийшуносликда бугунча “шайхул-машойих”нинг шеъринг касса ёзганлиги маълум эмас. Шунинг учун бу масалага жиддий ёндошиб, узил-кесил хулоса чиқаришга шошилмаслик таъкидланган. Шу билан бирга Яссавийга нисбат берилган шеъринг кассалар парчаларни унинг издошлар асарлари билан қисланган.

Таянч иборалар: қўлёзма, манба, газал, шеъринг касса, девон, аралам, тахаллус, тўплам, қадимий шеъринг, илмий матн

Annotation

This article deals with the work of poets belonging to the literary school called "Poets of the Yassaviya School" founded by Ahmad Yassavi. Since the works of the poets of this school came through manuscript sources, the work was based on manuscripts kept at the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

The poets of this school are identified through examples of similarities and differences in their work. The extent to which these works are included in the manuscripts, and subsequent research has provided information on the extent to which the ranks of these poets have expanded.

The manuscripts of the poets of this school, which are kept in the fund of the above-mentioned institute, are analyzed and grouped.

In the course of the article, the peculiarities of the poets of the Yassaviya school are compared with the problem of writing works by several artists on the same subject, and the results are described.

At the same time, there is no mention of the poetic narratives written by the poets of this literary school, nor of the aspects in which the question of belonging belongs to them.

At the same time, a number of poetic texts attributed to Ahmad Yassavi in some manuscripts have been studied in a methodologically comparable way to his wisdom.

The results of the study are described. It is not known whether Yassavi wrote the poetic short story Shaykh al-Mashayikh.

Therefore, it is necessary to take this issue seriously and not jump to conclusions. At the same time, the poems attributed to Yassavi are compared to the works of his followers.

And to solve this problem, it is necessary to conduct a high level of financial and textual research.

Reflecting on the current problems facing Yassavi studies, it is said that the work of his followers should be seriously studied, and that it is an urgent task to compile a catalog of manuscripts and scientific texts of each of them.

Key words: *manuscript, source, gazelle (lyric), poetic story, Devonian, mixed, pseudonym, collection, antique, poetry, scientific text*

Özet

İşbu yazıda Ahmed Yasevi'nin kurduğu "Yaseviye ekolü şairleri" adlı edebi mektebe ait olan şairler ele alınmıştır. Söz konusu ekolün şairleri hakkındaki bilgiler el yazıları aracılığıyla bize kadar ulaşmıştır, dolayısıyla Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Beruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsünde bulunmakta olan adı geçen şairlerin eserleri bahse konu olan el yazısı kaynaklarına dayanarak çalışılmıştır. Ekol şairlerinin kişiliği, yazdıklarındaki benzerlikler ve özellikler örneklerle açıklanmıştır. Bunun yanı sıra, bu eserler el yazılarını ne kadar kapsadığı, daha sonraki araştırmalar sonucu şairler sırası ne denli genişlediği ile ilgili bilgiler de sunulmaktadır.

Adı geçen enstitü fonundaki ekol şairleri eserlerinin bulunduğu el yazıları analize edilmiş ve sınıflandırılmıştır.

Akabinde, Yeseviye ekolü şairlerine özgü nitelikler - bir konu çerçevesinde birçok yazarın eser vermesine dikkat çekilmiş, yazdıkları eserler mukayese yoluyla incelenmiş ve sonuçlar beyan edilmiştir.

Ayrıca, edebi mektep şairlerinin yazdıkları nezmi kıssalar, onlardaki aitlik meselesinin çözülmesini gerektiren hususlar da konu edinmiştir. Söz konusu meselenin çözümü için ileri düzeydeki menbaşinaslık ve metinşinaslık araştırmalarına ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır.

Yazıda günümüz Yeseviciliği önündeki güncel sorunlar ele alınırken, başta üstat olmak üzere onun devamcılarının da eserleri ciddi bir şekilde araştırılmaya gereksinim duyduğu, her yazarın eserleri bulunan el yazılarının katalogları ve eserlerin bilimsel metinlerini düzenlemenin ertelenmemesi gereken bir vazife olduğunun üzerinde durulmuştur.

Yazıda kimi el yazılarda Ahmet Yasevi'ye ait olduğu ileri sürülen birkaç nezmi kıssa, üstadın hikmetlerine üslup açısından mukayese edilmekte ve araştırma sonuçları sunulmaktadır. Yesevicilik'te günümüze kadar 'şeyh-ül meşayih'in nezmi bir kıssa yazdığı tespit edilmemiştir. Bu nedenle meselenin ciddi bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğu vurgulanmış, süratli ve kesin sonuçlardan uzak durulması önerilmiştir. Ayrıca Yasevi'nin yazdığı iddia edilen nezmi kıssalardan parçalar devamcılarının eserleri ile karşılaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: *el yazısı, kaynak, gazel, nezmi kıssa, divan, karışık, mahlas, derleme, eski şiir, bilimsel metin*

Аҳмад Яссавий ҳикматлари ўрин олган “Девони ҳикмат” азалдан туркий тилли халқлар орасида севиб мутолаа қилинган. Ҳозирги кунда “Девони ҳикмат” қўлёзмалари нафақат туркий халқлар яшайдиган ўлкаларда, балки дунёнинг турли бурчакларидаги қўлёзма фондларида сақланади. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондларида бу асарнинг 200 атрофидаги қўлёзмаси сақланади (турли китоб фондлари, музейлар, расмий ва шахсий кутубхоналар бундан мустасно). Бу қўлёзмаларнинг тавсифлари амалга оширилган¹, “Девони ҳикмат”нинг йиғма-қийсий матни ҳам тузилган². Лекин изланишлар ҳали давом этмоқда.

Хожа Аҳмаднинг бир нечта тарихий хизматлари бор. Улардан бири ўзига хос мактаб яратганлигидир. Бу мактаб шоирларининг ижоди ҳақида тадқиқот олиб борган олимлар уларнинг сонини 20га яқин деб кўрсатганлар. Лекин бу мактаб шоирлари асарлари ўрин олган қўлёзмаларни ўрганиш жараёнида тадқиқ этилаётган қўлёзмаларнинг сони ортган сари ижодкорларининг сафи ҳам кенгайиб бораётганининг гувоҳи бўлдик.

Биз аввалги изланишларимизда уларнинг сони 40 атрофида эканлигини аниқлаган бўлсак. Кейинги изланишлар натижасида яна янги номлар кашф этилди. Улар жумласига Қул Салим, Қул Зоҳидий, Мискин Аюб, Дарвеш Али, Қул Туфайлий, Аллоуддин, Қул Муҳаммад, Занги ота, Қул Зиёий, Жалолий, Қул Хаёлий, Толиб, Давоий, Эшон Мухлис, Фозилий, Қул Мужрими роҳ, Шайдоий, Муҳаммадқули, Ҳажрий, Аҳмад хожа, Қул Ёдгор, Қаботий, Ошиқ Юсуф, Қул Саййидий, Ҳузурий, Эшон Хўжақули, Фаҳрийқул, Хўжа Ҳомид, Қул Сайфиддин, Қул Садоийи, Қул Ожиз, Эшон Солиҳ Андижоний ва бошқалар киради.

Улар бир томондан Аҳмад Яссавий бошлаб берган анъана – ҳикматнависликни давом эттирган бўлсалар, иккинчи томондан ғазал, муножот, шеърий қиссачилик ва бошқа жанрларда ҳам қалам тебратганлар. Ғазал жанридаги мисолларга эътибор қаратсак.

Масалан, Холисада:

*Kim azaldan barčani jonin şikar etgan ũlum,
Barčani kũksini gamdan dođi zor etgan ũlum.*

*Kim azaldin barčani jänin şikar etgän ölüm,
Barčani köksini yamdin dāyi zār etgän ölüm.*

(№1576, 64в)

Қул Сулаймонда:

Букун манга ҳады ул жоним аъмолин кўрдум,

---

²“Девони ҳикмат”нинг йиғма-қийсий матни (тайёрловчи М. Эшмуҳамедова). – Тошкент, 2008.

Нечун шодмон бўлмайин шайхим жамолин кўрдум.

*Bükün mäñä hadya ul jānīm a 'mālīn kördüm,
Nečün šādmān bolmayīn šayxīm jamālīn kördüm.*

(№ 3966, 222^{бв})

Қул Шарифда:

*Эй кўнгил, бел боғлама, кўпни кечурган дунядур,
Бу ўлумнинг шарбатин халққа ичурган дунядур.*

*Ey köñül, bel bağlama, köpni kečürgän dunyadur,
Bu ölümniñ šarbatīn xalqqa içürgän dunyadur.*

(№1910, 114^{ав})

Бундай мисолларни бу мактабга тегишли бошқа ижодкорлар асарлари мисолида яна кўплаб келтириш мумкин. Биз эса шу мисоллар билан чекланамиз. Демак, бу мактаб ижодкорларига хос бўлган хусусиятлардан бири ғазал жанрида ижод қилиш экан. Улар ижодидаги ғазалнавислик ва муножот ёзиш мавзулари ўрганилиши зарур бўлган долзарб муаммолардан бири экан.

Бу мактаб шоирлари ижодида ғоя бир – илоҳий ишқ васфи, покликка, эзгуликка чорлаш, нопокликлардан сақланиш, умринг ҳар бир лаҳзасини ғанимат билиб охират тадоригини кўриш ва ҳоказо. Масалан, Аҳмад Яссавийда:

*Бешак билинг, бу дунё барча элдин ўтаро,
Инонмагил молинга бир кун қўлдин кетаро.*

*Bešak biliñ, bu dunyā barča eldin ötar-ā,
İmānmāgil māliñga bir kün qoldīn ketār-ā.*

(№ 5715, 86а варақ)

Қул Сулаймонда:

*Фоний эрур бу дунё барча халқдин кечкуси,
Неча узун яшасанг бир кун умрунг ўткучи.*

*Fāniy erür bu dunyā barča xalqdīn ketküsi,
Nečä uzun yašasañ bir kün 'umruñ ötküči.*

(№12441, 208а варақ)

Холисда:

*Аё одам ўгли, зофил турма, ярогинг қил,
Ўлум санга бир кун етиб келур эрмиш.*

Ayā ādam oyli, zāfil türmä, yarağiñ qil,

Ölüm sähä bir kün etib kelür ermiş.
(№ 1322, 53б варақ)

Иқонийда:

*Бевафодур ушбу дунё, бил, ани поёни йўқ,
Ғайри ўлмакдин у кун охир анинг дармони йўқ.*

*Bevafādur ušbu dunyā, bil, anī pāyānī yoq,
ғayrī ölmākdin u kün āxir anīñ darmānī yoq.*
(№7488, 63а варақ)

Бу мактаб шоирлари ижодидаги умумийликлардан яна бири ишқ йўлида чекилган машаққатлар, бу йўлдаги риёзатлар ва қийинчиликларнинг таъриф тавсифидир. Улуғ ишқ, унинг манзилию даражаси, ошиқлик, унга лойиқ бўла олишлик масъулияти куйланади. Яна манбаларга мурожаат этамиз:

Яссавийда:

*Аё дўстлар, пок ишқини қўлга олдим,
Бу дунёни душман тутуб юрдум мано.*

*Ayā dostlar, pāk 'išqini qoʻlga oldim,
Bu dunyāni dušman tutup yurdum män-ā.*
(№ 3764, 89а варақ)

Ёки:

*Ишқ сиррини баён қилсам ошиқларга,
Тоқат қилмай бошин олиб кетар, дўстлар.*

*'İšq sirrini bayān qilsam 'āšīqlarğa,
Tāqat qilmay başin alip ketār dostlar.*
(№ 3764, 34б варақ)

Қул Сулаймонда:

*Ишқ йўлига телим ошиқ кирди бўлғай,
Мендек қуллар ўзин лойиқ кўрса бўлмас.*

*'İšq yolıya telim 'āšīq kirdi bo 'lğay,
Men-dek qullar özin lāyiq körsä bolmas.*
(№7488, 80б варақ)

Қул Зоҳидда:

*Аё дўстлар, чўллар аро ҳайрон бўлуб,
Ииқ йўлида сарсон бўлуб қолдим мано.*

*Ayā dostlar, ʻollār ara hayrān bolup,
ʻIṣq yolida sarsān bolup qaldim mān-ā.*
(№4002, 476 варақ)

Мисолларга назар ташласак, Яссавийдан унинг издошларига қадар бадииятнинг юксалиб, гўзаллик касб этиб борганини кузатамиз. Айниқса, Убайдий қаламига мансуб мисраларда буни яққол кўриш мумкин. Фикримиз исботи учун Убайдийдан яна бир мисол келтирамиз:

*Ой юзи маҳваш қуёш янглиғ жамолингдур жамил,
Лайлатул – меърож янглиғ гисуйинг дурри тавил.*

*Ay yūzi mahvaš quyaš yanliḡ jamāliḡdur jamil,
Laylatul – meʻrāj yanliḡ gisiyiniḡ durr-i taviḡ.*
(№7154, 916 варақ)

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Яссавий ва унинг мактаби шоирлари асарлари ўрин олган жуда кўп қўлёзмалар сақланади. Яссавий мактаби шоирларининг асарлари Хожа Аҳмаднинг ҳикматлари сўнгида ёки унинг асарлари билан аралаш ҳолда кўчирилган. Шундай қўлёзмалар борки, улардан бу мактаб шоирларининг асарлари кўплаб ўрин олган. Улар сирасига: 998, 3966, 8405, 7488, 11111 ва бошқа қўлёзмаларни киритиш мумкин. Яна шундай қўлёзмалар ҳам борки, улардан Яссавий издошларининг асарлари кам миқдорда ўрин олган. Бундай қўлёзмалар сирасига: 7698, 12308, 1090, 2807 ва бошқаларни киритиш мумкин. Дикқатни тортадиган жиҳати шуки, қайси қўлёзмадан Яссавий асарлари ўрин олган бўлса, ўша жойдан унинг издошлари асарлари ҳам ўрин олган. Буни қандай изоҳлаш мумкин. Аҳмад Яссавий асарлари қанчалик севиб ўқилган бўлса, унинг издошлари асарлари ҳам шундайми ёки бошқа сабаб борми. Бу масалага навбатдаги манбашунослик йўналишида олиб борилган жиддий тадқиқотлар аниқлик киритиши мумкин.

Биз ана шу қўлёзмаларни синчиклаб ўрганиб чиқиб шундай фикрга келдикки, бу мактаб шоирлари ичида номи адабиёт оламига таниш бўлганлари ҳам бор. Айни дамда номлари таниш бўлмаганлари ҳам бор. Шунингдек, бизгача асарлари етиб келган бу мактаб шоирларининг ичида сермахсул ижодкорлар ҳам ёки асарлари кам учрайдиган ижодкорлар ҳам учрайди. Масалага аниқлик киритиш учун манбаларга мурожаат этамиз. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида “Девони ҳикмат”нинг кўплаб қўлёзмалари сақланади. Улардан Аҳмад Яссавий асарлари билан бирга, албатта, унинг мактаби шоирлари асарлари ҳам ўрин олган. Биз ана шу қўлёзмаларни энди бевосита Яссавий издошларининг асарларини аниқлаш мақсадида ўрганиб чиқдик. Натижа шундай бўлдики, уларда асарлари энг кўп учрайдиган шоирлар қуйидагилар экан: Кул Сулаймон, Шамс, Иқоний, Холис, Азим

Хўжа Эшон, Қул Убайдий, Хувайдо, Сайқалий, Қул Назирий, Қул Шариф, Қул Темурий, Қул Салим, Мискин Қосим, Қул Зоҳидий, Қул Ғарибий, Қул Умурий, Аҳмад, Худойдод, Неъматуллоҳ, Залилий, Эшон Жазбий ва Иброҳим Адҳам.

Асарлари камроқ учрайдиган шоирлар қуйидагилар экан: Дарвеш Али, Мискин Айноб, Қул Туфайлий, Алоуддин, Қул Ҳайдарий, Саййид ота, Қул Камолий, Қул Муҳаммад, Занги ота, Қул Зиёий, Жалолий, Толиб, Муҳаммад Олим, Давойи, Эшон Мухлис, Фозилий, Қул Мужрими роҳ, Шайдойи, Муҳаммадқули, Ҳажрий, Аҳмадхожа, Қул Ёдгор, Ғариб Гулшан, Абдурашид, Қул Ўзгандий, Қаботий, Баҳоуддин, Ошиқ Юсуф, Қул Хўжа Аҳмад, Қул Саййидий, Ҳузурий, Эшон Хўжа Қули, Фаҳрий Қул, Хўжа Ҳомид, Азимқули, Қул Сайфиддин, Қул Садойиъ, Эшон Исломиддин, Қул Хаёлий, Қул Ёдгор, Қул Ҳайдар ва б. Булар бир нечта шоирми ёки бир шоир бир нечта таҳаллус билан ижод қилганми бунга ҳам кейинги изланишлар натижаси аниқлик киритади.

Яссавий мактаби шоирлари ижодига назар ташланса улар ижодида ҳам ғоявий, ҳам услубий жиҳатдан шу қадар ўхшашлик кузатилади. Ижодда бу қадар ўхшашлик, айна дамда устоз бошлаб берган анъанага содиқ қолиш кишини ажаблантиради. Демак, Аҳмад Яссавий шогирд-издош тарбиялашда ҳам ибрат бўларлик иш қилган экан. У бошлаган анъанани издошлари шунчалик маҳкам ушлаб, садоқат билан давом эттирганларки, бу мактабга мансуб бирор шоирнинг ана шу йўлдан бироз бўлса-да оғишганини учратмаймиз. Албатта, уларнинг ҳар қанча анъанага содиқ бўлсалар-да, ўзига хос услубларига ҳам эга эканликларини унутмаслик лозим. Яна манбаларга мурожаат этамиз:

Қул Сулаймонда:

*Эски-туски бўрким бор, сариқ-суруқ кўрким бор,
Шайхим ишга буюрса бормасқа на эрким бор.*

*Eski-tüski bõrkim bar, sariq-suruq kõrkim bar,
Şayhım işgâ buyursa barmasqa na erkim bar.*
(№1564, 81а варақ)

ёки:

*Букун манга ҳадя ул жоним аъмолин кўрдим,
Нечун шодмон бўлмайин шайхим жамолин кўрдим.*

*Bükün mǎñä hadya ul jānım a'mālın kõrdüm.
Neçün şādmān bolmayın şayhım jamālın kõrdim.*
(№3966, 223а варақ)

Кўриниб турибдики, Боқирғонийда ўзига хос кучли бадиият, равонлик ва бадий тасвир воситалари ва бўёқлардан фойдаланиш устун.

Иқонийда:

Худо муҳаббатидин ўзгани ҳавас қилма, Иқоний,

Ҳаёт ёрида ушбу ҳавасни бас қилма.

*Xudā muhabbatidīn özgāni havas qılma, İqāniy,
Hayot yarida uşbu havasni bas qılma.
(№1564, 139а варақ)*

Ёки:

*Vafosi iйўқ бу дунёни неча фикр айласанг, асло
Насиҳатни ўзунгга, қил, бу сўзни жон билан тингла.*

*Vafāsi yoq bu dunyāni neçä fikr aylasañ, aslā
Nasihatni özüñgä, qıl, bu sözni jān bilä tiñlä.*

(7154, 646 варақ)

Бу мисраларда анъанага содиқлик, айна дамда ўзига хос содда ва жайдари услубни кузатиш мумкин. Ҳатто вазн ва қофияда сакталиқ ҳам сезилиб турибди. Яъни Иқонийга хос “менлик” кўриниб турибди. Бу мактабнинг бошқа шоирлари ижодига мурожаат қиламиз.

Убайдийда:

*Оғзиким, андин чиқар ҳайвон суйи янглиғ ҳадис,
Эй Убайдий, улдурур айнан тусаммо салсабил.*

*Aғzi-kim, andin çiqar hayvān suyi yañliғ hadiř,
Ey Ubaydiy, ul durur aynan tusammā salsabil.
(№7488, 100а варақ)*

ёки:

*Қул Убайдий, қилмайким, дунёда эҳсони хайр,
Охиратда ҳамдамим эҳсон экандур билмадим.*

*Qul Ubaydiy, qılmay-kim, dunyāda ehsāni xayr,
Āxiratda hamdamim ehsān ekāndür bilmādim.
(№7488, 103а варақ)*

Ниҳоятда ҳароратли, гўзал услуб. Сўз ва маъно билан боғлиқ нуқсонлар учрамайди. Ва айна дамда яссавиёна анъанага содиқликни ҳам учратиш мумкин. Бадиий воситалардан ҳам ўрни билан фойдаланилган.

Юқорида бу мактаб шоирлари ва Яссавийнинг ўз шеърларидан айрим парчалар қиёслаб кўрилди. Ана шу кичик мисоллардан ҳам маълум бўляптики, бу мактаб ижодкорлари шеърлари ҳар қанча ўхшаш бўлса ҳам, ўзига хос “Менлик” билан ажралиб турганини сезиш қийин эмас.

Шеърый қиссачилиқ ўзбек адабиёти тарихида салмоқли ўрин эгаллаган. Улар 2 хил: биринчиси халқ оғзаки ижоди намуналари тарзида. Булар жумласига “Тоҳир ва Зухра” // “Tāhir va Zuhra”, “Санавбар” // “Sanavbar”, “Юсуф ва Зулайхо” // “Yusuf va

Zulayhā” va бошқалар киради. Иккинчиси эса алоҳида муаллифлар қаламига мансуб. Яссавий мактаби шоирлари ёзган шеърӣ қиссалар шу жумлага киради. Улар қуйидагилар: “Иброҳим қиссаси” // “İbrāhim qissasī”, “Вафотномаи Расул” // “Vafātnāmai Rasul”, “Имом Ҳасан ва Ҳусайн қиссаси” // “İmām Hasan va Husayn qissasī”, “Биби Фотима қиссаси” // “Bibi Fātima qissasī”, “Жавобнома” // “Javābnāma”, “Қиссаи Идрис” // “Qissai İdris”, “Қиссаи мақталномаи имом Ҳасан ва имом Ҳусайн” // “Qissai maqtalnāmai imam Hasan va Husayn”, “Ҳазрат Али марсияси ва Ҳусайн қиссаси” // “Hazrat ‘Ali marsiyasī va Husayn qissasī”, “Абу Лайс қиссаси” // “Abu Lays qissasī”, “Ҳаким ота ҳикояти” // “Hakim ota hikāyatī”, “Иброҳим Адҳам қиссаси” // “İbrāhim Adham qissasī”, “Қиёматнома” // “Qiyāmatnāma”, “Маҳшарнома” // “Mahšarnāma”, “Али қиссаси” // “Ali qissasī”, “Пайғамбар меъроҷнома” // “Pauḡambar qissasī”, “Қиссаи Бурх” // “Qissai Burx”, “Қиссаи кийикнома” // “Qiasī kişiknāma”, “Мақталнома” // “Maqtalnāma”, “Исмоил пайғамбар қиссаси” // “İsmāil pauḡambar qissasī”, “Мўъжизайи меъроҷ” // “Mo’jizayī me’rāj”, “Марсияи он ҳазрат” // “Marsiyayī ān hazrat”, “Усмон ва Али” // “Usmān va ‘Ali”, “Васиятнома” // “Vasiyatnāma” (пайғамбарнинг сўнги кунлари), “Қиссаи Иброҳим” // “Qissai İbrāhim”нинг турли варианты, “Вафотномаи ҳазрати Фотима” // “Vafātnāmai hazrat Fātima”, “Қиссаи Биби Марям” // “Qissai Bibi Maryam”, “Қубурнома” // “Quburnāma”, “Қиссаи азоби дўзах” // “Qissai azābī dozah”, “Қиссаи таваллуди Фотима ва духтарони Абу Жаҳл” // “Qissai tavalludi Fātima va duxtaranī Abu Jahl”, “Қиссаи Иброҳим ва Исмоил” // “Qissai İbrāhim va İsmāil”, “Вафотномаи Иброҳим” // “Vafātnāmai İbrāhim”, “Арвоҳнома” // “Arvāhnāma”, “Йатимномаи он ҳазрат” // “Yatimnāmai ān hazrat”, “Вафотномаи биби Марям” // “Vafātnāmai Bibi Maryam” ва бошқалар.

Санаб ўтилган бир туркум шеърӣ қиссалар бир қўлёзмада бир ном билан, иккинчи бир қўлёзмада эса бошқа ном билан учрайди. Масалан: “Қиссаи Иброҳим”, “Вафотномаи Иброҳим” тарзида ёки “Имом Ҳасан ва Ҳусайн қиссаси” – “Қиссаи Имомзода” тарзида ва ҳоказо.

Шу билан бирга бу шеърӣ қиссалар бир қўлёзмада бир шоирнинг (Яссавий мактаби шоирларидан) таҳаллуси остида, иккинчи бир қўлёзмада эса шу мактабга мансуб бошқа бир шоир таҳаллуси билан учрайди. Масалан: “Иброҳим қиссаси”, “Вафотномаи ҳазрати Фотима” ва ҳоказо.

Шунингдек, бу мактаб аҳлига хос жиҳатлардан яна бири бир мавзу доирасида бир неча ижодкор қалам тебратган. Масалан, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)нинг ўғиллари Иброҳим ҳақидаги қисса Холисида ҳам бор, Қул Сулаймонда ҳам бор, бошқа ижодкорда ҳам бор. Лекин мавзу бир бўлгани билан бир мавзу ҳар бир ижодкор томонидан ўзига хос тарзда талқин этилган. “Биби Фотима” қиссаси Сайқалийда ҳам, Холисида ҳам бор, Шамсиддин Ўзгандийда ҳам бор ва ҳоказо Лекин юқорида таъкидлаганимиздек, талқин турлича. Умуман олганда Пайғамбаримиз аҳли байтлари ва пайғамбарзодалар ҳақидаги бундай шеърӣ қиссалар бу мактаб аҳлидан кўпчилигининг асарлари рўйхатидан ўрин олган.

Ана шу шеърӣ қиссалардан бири Шамсиддин Ўзгандийнинг “Биби Фотима қиссаси”га эътибор қаратамиз: Воқеа Фотиманинг ўз қазоси етганидан хабар топиши билан бошланади. Она сифатида у фарзандларини меҳрибон волидаси экани, бека ва ёр сифатида Алига эътиборлилиги, унга садоқати, васияти ва ниҳоят мусулмон

аёлларнинг қиёмат кунндаги шафоатчиси сифатида талқин қилинган. Матндан мисол келтирамиз:

*Кунларда(н) бир кун Фотима ул маҳшари Мустафо,
Ўзин вафотидин хабар топтики, ул хайрун-нисо.
“Марҳабо, кел, марҳабо”, - деди ўшал фахрун-нисо,
Жони дил бирлан қазога бўлди таслимур-ризо.*

*Künlärdä(n) bir kün Fātima ul mahšari Mustafā,
Özin vafātidin xabar tapti-ki, ul xayrun-nisā.
“Marhabā, kel, marhabā”, - dedi ošal fahrun-nisā.
Jāni dil birlän qazāya boldi taslimur-rizā.*

(Алишер Навоий номидаги давлат адабиёти музейи фонди, № 431, 246а в.)

Воқеалар тафсилотиға эътибор қаратамиз: Фотима ювиниб-тараниб тургани устига кириб келган ҳазрат Алига ҳам илтифот қилмай, Ҳасан ва Ҳусайнни ҳам ювинтиради. Кейин бир неча кунга етарли нон учун ҳамир қоради. Бу ҳолни кўриб хайрон бўлган Али бунинг боисини сўраганида, ноилож қолган Фотима айрилиқ онларининг яқинлашганини, фироққа ҳозирдан ўрганиш учун унга қайрилиб боқмаганини, унга боққан сари меҳри ортиб, тоқати етмаслигини айтади.

Асарда, бир томондан, икки садоқатли ёрнинг бир-бирига бўлган меҳру муҳаббати, иккинчи томондан, етим қолаётган Ҳасан ва Ҳусайн тақдири тасвирланган. Лекин ана шундай оғир ҳолатга ҳам сабрдан яхши пеша йўқлигини англай олган Фотима ва Алининг бир-бирига ўтинч ва васиятлари баён этилади.

Хуллас, Фотима образи ўлими олдидан ҳам ўзини эмас, барча инсонларни ўйлаётган аёл сифатида талқин қилинган. Асар ҳажми 122 мисрадан иборат.

Холиса эса бошқачароқ талқин эилган. Лекин бу асарда ҳам воқеа ҳазрат Фотиманинг ўз вафотидан хабар топиб, Алига васият қилиши билан бошланади. Унда ҳам меҳрибон она сифатидаги унинг хатти-ҳаракатлари, эрига васияти, айрилиқ аламини ҳис этган ҳазрат Алининг нолалари ва ҳоказо. Эътибор берилса асар мазмуни аввалги шеърий қиссага ўхшаш. Лекин услуб ва талқин ўзгача. Энди матнга эътибор берайлик:

*Кетарман Шоҳимардон, эмди сиз яхши қолинг,
Васият бир неча айлай, қулогингга олинг дерман.
Қошимда ўлтуруб лаҳза қулоқ солинг дерман,
Ки мендин сўнг нечук кечкай сени мунда ҳолинг дерман.*

*Ketärmän Šāhimardān, emdi siz yaxši qaliñ,
Vasiyat bir nečä aylay, qulayınga aliñ dermän.
Qašimda öltürüb lahza qulaq salıñ dermän,
Ki mendin sōñ nečük kečkäy seni munda hālilñ dermän.*

(шахсий кутубхона, 123а в.)

Бу шеърий қиссанинг ҳажми Ўзгандйникидан кўра анча катта. Аввалги шеърий қиссадан фарқли равишда асардаги образларнинг ҳар бирининг алоҳида-алоҳида васиятлари мавжуд: Биби Фотиманинг Алига, ўғилларига. Имомзодаларнинг оналарини сўнгги маконга олиб бораётиб қилган нолалари, ошуро ойининг фазилати

ҳам асардан ўрин олган. Шунингдек, имомзодаларнинг кейинги ҳаётлари, ҳам қисман ёритиб берилган. Ҳар бир воқеа алоҳида сарлавҳа остида берилган.

Кўринадики, бир мавзу доирасида икки муаллиф томонидан ёзилган шеърий қисса икки хил талқин этилган. Лекин ғоя бир - эзгуликка чорлаш, аҳдга содиқ, ваъдага вафоли бўлишлик ва ҳар қандай шароитга ҳам инсонларга яхшилик қилиш. Бу бир асарнинг икки муаллиф талқинидаги версияси.

Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Бундай бир мавзу доирасида бир неча шоир томонидан ёзилган шеърий қиссаларда ўхшашликлар билан бирга ўзига хосликлар ҳам бор. Ўхшашлик шундан иборатки, аввало мавзу доираси асосан пайғамбаримиз, у кишининг авлодлари, чаҳорёрлар ва саҳобалар ҳаётига оид эътиборга лойиқ жиҳатлар, васиятномалар, воқеалар, вафотномалар, қиёматномалар ва ҳоказолардан иборат. Содда услуб, раван тил билан воқеалар баён этилади. Уларда вазнда сакталиклар, қофияларнинг очиқ қолиши кузатилади. Лекин уларни бирлаштириб турган нарса ғоявий бирликдир. Фарқли томони шундан иборатки, гарчи мавзу бир бўлса ҳам, ўзига хос оригинал талқин бор. Ҳар бир ижодкор ўша мавзуга ўзгача ёндошган ва талқин қилган.

Яссавий мактаби шорлари анъанага содиқ қолиб ҳикмат, ғазал ва муножотлар ёзганлар. Лекин улар ёзган шеърий қиссалар ҳақида сўз борганда савол туғилади – шеърий қиссачилик ҳам устоз бошлаб берган анъанами?

Шу кунгача биз Яссавий ёзма меросини ҳикмат, муножот ва ғазал жанри мисолида ўрганганмиз. Лекин кейинги изланишлар натижасида қўлёзмаларда унга нисбат берилган шеърий қиссалар учрапти. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик Институти фондида 1322, 7154, 9927, ва 1910 инвентарь рақами билан сақланувчи қўлёзмалардан Аҳмад Яссавий асарлари, унинг мактаби шоирлари асарлари билан бирга “Қиссаи имом Аъзам” деб номланган шеърий қисса ҳам ўрин олган. Мана шу шеърий қисса тўрттала қўлёзмада ҳам Аҳмад Яссавийга нисбат берилган. Лекин шу кунгача бўлган Яссавийшуносликда у ҳикматнавис шоир сифатида танилган. Хожа Аҳмаднинг шеърий қисса ёзганлиги ҳақида бирор тадқиқотда сўз айтилмаган. Изланишда давом этамиз. Худди шу фондда 7154 ва 7153 инвентарь рақами билан сақланаётган қўлёзмалар бор. 7153 инвентарь рақамли қўлёзмадан Қул Сулаймон шеърлари, Шамсиддин Ўзгандийнинг шеърлари, таҳаллуссиз шеърий қиссалар билан бирга “Жобир саҳоба қиссаси” // “Jābir saḥāba qissasi” ҳам ўрин олган. Бу шеърий қисса ҳам Аҳмад Яссавийга нисбат берилган.

7154 инвентарь рақами билан сақланаётган қўлёзмадан эса Убайдий, Шамсиддин Ўзгандий, Қул Сулаймон ва бошқаларнинг асарлари билан “Қиссаи Имом Аъзам” ҳам ўрин олган. Табиий савол туғилади - Аҳмад Яссавий шеърий қисса ёзганми, нега шу кунгача Яссавийшунослигимизда унинг шеърий қисса ёзганлиги ҳақида хабар учратмаганмиз. Эътибор берайли, бир эмас, бир нечта қўлёзмада бир хил маълумот – Аҳмад Яссавийнинг шеърий қиссаси. Биз аждодларимиз ёзма меросини ана шу қўлёзмалар туфайлигина вориси бўлиб турибмиз. Шундай экан, бу масалага жиддий ёндошишимиз керак.

Биз ўрганган “Девони ҳикмат” қўлёзмалари ва Яссавий асарлари ўрин олган қўлёзма баёз ва мажмуалар асосан кейинги даврларда кўчирилган. Улар ичида энг қадимийси XVIII аср бошига мансуб. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу

қўлёмалардаги шеърларнинг тил хусусиятига кўра фикр юритадиган бўлсак, улар қадимий нусхалар асосида кўчирилган деган хулосага келиш мумкин. Чунки “Девони ҳикмат” қўлёмалари асосан XVIII ва XIX асрларда кўчирилган бўлса ҳам тили ва матни қадимий. Ҳажм масаласи ҳам турлича: айрим қўлёмаларда 100 та шеър, айримларида 50 та, яна бошқасида эса 130 та ва ҳоказо. Демак, турли даврларда Яссавий ҳикматларининг турли қисми кенг ёйилган. Қолган қисми эса эътибордан четда қолган. Хожа Аҳмад қаламига мансуб шеърӣ қиссалар тақдири ҳам шундай бўлган деган фикрга ҳам келиш мумкин. “Қиссаи имом Аъзам” матнига эътибор қаратайлик:

*Кўринг қодир қудратин кўрсун дебон санъатин,
Мустафони умматин мундоғ шариф қилдиё.
Йўқ эрдик бор айлади, тан яратди, жон берди,
Қатра сувдин бизларни мундоғ шариф қилдиё.*

*Köriñ qadir qudratın körsün deban san'atın.
Mustafāni ummatin mundağ šarif qildi-yā.
Yoq erdik bar ayladi, tan yaratdi, jān berdi,
Qatra suvdin bizlārni mundağ šarif qildi-yā.
(№ 9927, 276 варақ)*

Энди Яссавий ҳикматларига мурожаат этамиз:

*Маломатдин май ичган дийдорга боттиё,
Пир қўлидин май ичган Ҳақ нурига боттиё.*

*Malāmatdin may ičgān diydārğa batti-ya,
Pir qolidin may ičgān Haq nuriga batti-ya.
(№ 3764, 57a варақ)*

Мазмун, ғоя, услуб жиҳатидин ўхшаш.

Лекин қиссанинг давомини ўқисак, услубнинг бошқача эканлигига гувоҳ бўламиз:

*...Ота бирла онаси келиб узрин айдиё,
Тили йўқтур деганим фосиқ сўзин аймади.
Кўзи йўқтур деганим номахрамни кўрмади
Кўли йўқтур деганим кишини ҳақин емади.*

*...Ata birlā anasi kelip 'uzrīn aydi-ya,
Tili yoqtur degānim fāsiq sōzin aymadi.
Kōzi yoqtur degānim nāmahrāmni kōrmadi
Qoli yoqtur degānim kišini haqin yemadi.
(№ 99276 варақ)*

Биз Аҳмад Яссавийнинг воқеавий ҳикматларини ҳам ўқиганмиз:

*...Айтган сўзини битган, нафсу ҳаводин кетган,
Ҳақ Расулни беркитган Або Бакр Сиддиқдур.*

*...Aytgan sōzini bitgān, nafs-u havādīn ketgān,
Haq Rasulni berkitgān Abā Bakr Siddiqdur.*

Ёки:

*...Шариатни бош тутқан, тариқатни рост тутқан,
Ҳақиқатни хўб билган адолатлик Умардур.*

*...Šari 'atni baš tutqan, tariqatni rast tutqan,
Haqiqatni xop bilgān 'adālatlik 'Umardur.*
(№5719, 43ф варақ)

Кўринадики, бу шеърӣ қиссани Аҳмад Яссавийга нисбат беришга шошилмаслик лозим. Тўғри, Аҳмад Яссавий содда тил ва услуб билан ёзган, лекин бундай жўн услубда эмас. Лекин масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Худди шу шеърӣ қисса мазкур институт фондида сақланаётган 9074 инвентарь рақамли қўлёзмада Холисга нисбат берилган.

Шунингдек, “Имом Марғузий қиссаси” // “‘Imām Marғuziy qissasi” шу институт фондида 575 инвентарь рақамли қўлёзмадан ўрин олган ва Яссавийга нисбат берилган. Қизиғи шундаки, худди шу шеърӣ қисса мазкур фондда 1564 инвентарь рақами билан сақланувчи қўлёзмадан ҳам ўрин олган. Бу нусхада эса шу шеърӣ қисса Мискин Ғарибга нисбат берилган. Демак, Яссавий мактаби шоирлари ижодида шеърӣ қисса ёзиш ҳам худди ҳикмат ёзиш каби анъана. Ҳар бир шоир (албатта ҳаммаси эмас) ўз услуби, ўз овози билан куйлаган. Яъни бир мавзу доирасида ёзилган асарнинг турли версиялари. Лекин барибир бу шеърӣ қиссалардаги мансублик масаласига кейинги изланишлар аниқлик киритади.

Яссавий мактаби шоирларининг асарлари, хусусан шеърӣ қиссалари қўлёзмаларда кенг тарқалган. Туркий тилда ёзилган аксарият қўлёзмаларда Аҳмад Яссавий ва унинг мактаби шоирларининг асарларини кўриш мумкин. Фикримизнинг исботи учун бу ўринда бир қўлёзманинг тавсифини берамиз: XIX асрга мансуб бўлган бу қўлёзма мажмуа бўлиб, шахсий кутубхонада сақланади. Оддий, безаксиз нусха бўлиб, Қўқон қоғозига ўртача настаълиқда битилган. Таркиби:

1. “Вафотномаи ҳазрати Иброҳим” // “Vafāt-nāmayi Hazrati Ībrāhim” – Холис.
2. Расулуллоҳ (с.а.в.) насихтлари – Холис.
3. “Вафотномаи ҳазрати Фотима” // “Vafāt-nāmayi Hazrati Fātima” – Шамсиддин Ўзгандий.
4. “Вафотномаи имомзодагин” // “Vafāt-nāmayi imāmzādagin” – Холис.
5. “Қиссаи Қайсар” // “Qissayī Qaysar” – тахаллуссиз.
6. “Ҳасратнома” // “Hasratnāma” – Қосим.
7. “Ҳасратнома” // “Hasratnāma” – Холис.
8. “Сирӣ малак” // “Siri malak” – тахаллуссиз.

9. “Ҳазрати Усмон ҳазрат Муҳаммад (с.а.в.) мустафони меҳмон қилганлари // “Jazrati Usmān hazrat Muhammad (s.a.v.) mustafānī mehmān qīlyanlarī” – Шамсиддин Ўзгандий.
10. “Қиссаи Саъди Ваққос” // “Qīssai Sa’di Vaqqās” – Андалиб.
11. “Биби Фотима қиссаси” // “Bibi Fātima qissasi” – Холис.
12. Ҳикматлар // Hikmatlar – Аҳмад Яссавий.
13. Ҳикматлар // Hikmatlar – Сулаймон Бақирғаний.

Қўлёманинг айрим варақларининг хати суркалган, доғ босган. Икки хаттот томонидан қўчирилган: 99б – 103а ва 238а – 246а варақчада бир услубда, қолган варақлар иккинчи бир услубда.

Матн қора, сарлавҳалар қизил сиёҳда ёзилган. Айрим варақларда айрим матн остига қизил сиёҳда чизиқ тортилган.

Қўлёмма матни икки хил: 1 ва 2 устунли 19 йўлдан. Ўлчами 25x15,5.

251 варақ (502 бет) дан иборат.

Қўринадик, бир қўлёммадан шунча асар (Яссавий ва унинг мактаби шоирларига мансуб) ўрин олган экан. Бундай манбалар қўлёммалар фондида оз эмаслиги юқорида таъкидлаб ўтилди. Демак, жуда кўп тадқиқотларга мавзу бўла оладиган ёзма манбалар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Яссавий мактаби шоирлари ижоди ҳақида сўз кетганда, албатта, бу мактаб шоирлари сафига кимлар кириши масаласи кўндаланг туради. Яссавий асос солган анъана – ўзига хос услуб ва ғоявий бирлик бор. Ана шу жиҳат бу шоирларни бир гуруҳга бирлаштиришини таъкидлаш лозим. Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, қўлёмма манбалар сони ортган сари бу мактабга мансуб шоирлар сафи ҳам кенгайиб борапти. Биз билган ва билмаган бу мактаб аҳлининг асарлари матни билан ҳам танишдик. Бу қўлёммалар (юқорида таъкидланган 200 атрофидаги) ни ўрганиш жараёнида кузатганларимиз қуйидагилар:

1. Бу қўлёммаларда мансублик масаласида муаммолар бор. Уларда таҳаллуссиз шеърлар ва шеърий қиссалар кўплаб учрайди, бундай асарларнинг услуби ва ғояси шу мактабга хос. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 2596 инвентарь рақами билан сақланаётган қўлёммадан “Имом Аъзам қиссаси” ўрин олган (Биз юқорида бу шеърий қиссанинг Яссавий асарлари ўрин олган бир неча қўлёммада учратганимизни айтгандик). Лекин бу шеърий қисса ана шу 2596 инвентарь рақамли қўлёммада таҳаллуссиз ҳолда келган. Худди шу қўлёммадан ўрин олган бошқа бир шеърий қисса (бу шеърий қиссалар бошқа қўлёммаларда Сайқалий қаламига мансублиги кўриниб турган ҳолда келганининг гувоҳи бўлганмиз) таҳаллуссиз асар сифатида ёки бошқа бир шоир таҳаллуси билан келган.

2. Бир шеърий қисса бир неча қўлёммада Қул Сулаймоннинг асари сифатида келган, лекин иккинчи бир қўлёммада Аҳмад Яссавийга мансуб асар сифатида келган. Шу институт фондида 378, 1090 инвентарь рақами билан сақланувчи қўлёммалар мисолида бунга далил келтириш мумкин.

Яна мисолларга мурожат этамиз, Яссавийда:

*Ул аласту бироббикум деганида,
Қолу бало деганимни билолмасман*

*Ul alastu birābbikum degānidā,
Qālu balā degānimni bilālmāsmān*

(№11416, 322^бв)

Қул Темурийда:

*Ул аласту бироббикум деганида,
Қолу бало деганимни билолмасман.*

*Ul alastu birābbikum degānidā,
Qālu balā degānimni bilālmāsmān*

(№7488, 120^ав)

Яссавийда:

*Умрум охир бўлганда на қилгайман, Худоё,
Жон олгучи келганда на қилгайман Худоё.*

*‘Umrūm āxir bolyanda na qilyayman, Xudāyā.
Jān algučī kelgāndā na qilyayman, Xudāyā.*

(№998, 22^бв)

Қул Сулаймонда:

*Умрум охир бўлганда на қилгайман, Худоё.
Жон олгучи келганда на қилгайман, Худоё.*

*‘Umrūm āxir bolyanda na qilyayman, Xudāyā.
Jān algučī kelgāndā na qilyayman, Xudāyā.*

(№895, 148^бв)

Ва ҳоказо.

3. Бу мактаб шоирлари бир неча тахаллус билан ижод қилганлар. Масалан, Шамсиддин Ўзгандий, Шамс, Шамси Осий, Шамси Ўзгандий ва хоказолар. Бу яна бир ҳал этилиши зарур бўлган муаммони келтириб чиқаради. Балки юқорида тамоман янги исмлар остида номлари келтирилган шоирлар ичида ҳам шундайлари бордир. Масалан, Аҳмад - Қул Хожа Аҳмад, Аҳмад Хожа ёки Муҳаммад Олим – Муҳаммадқули, Қул Муҳаммад ва ҳоказо.

4. Бу мактаб ижодкорларидан бир шоирнинг шеъри матни биров ўзгариш билан иккинчи шоир шеърида такрорланганини кўриш мумкин. Масалан (шеър мактаблари мисолида),

Яссавийда:

*Эй Қул Аҳмад, сен букун қилгил ибодат тун-у кун,
Демагил умурумдур узун, билмамки ҳолим на бўлур.*

Ey Qul Ahmad, sen бүkün qilyil ‘ibādat tün-ü күn,

Demägil 'umurumdur uzun, bilmämki hälim na bolur.

(№3764, 49^ав)

Қул Сулаймонда:

*Қул Сулаймон билдиринг букун, демаки умрингдир узун,
Қилгил ибодат тун-кун, билмамки ҳолим на бўлур.*

*Qul Sulaymān bildiriñ бүкүн, demäki 'umriñdur uzun,
Qilyil 'ibādat tün-kün, bilmämki hälim na bolur.*

(№8405, 136^ав)

Энди шеърларнинг матлаби мисолида кўриб чиқамиз.

Яссавийда:

*Дўзах анда тек турди, би ҳишишга узрин айтти,
Қул Хожя Аҳмад на билди, билдиргувчи Яздон бор*

*Dozax anda tek turdi, bbihıştga 'uzriñ aytti,
Qul Xāja Ahmad na bildi, bildirgüvçi Yazdān bar*

(№5716, 69^бв)

Қул Сулаймонда:

*Тамуг мунглаша келди, уждамаха узр қолди,
Қул Сулаймон на билди, билдиргувчи раҳмон бор.*

*Tamuy müñläşä keldi, ujdaxa 'uzr qaldı,
Qul Sulaymān na bildi, bildirgüvçi rahmān bar.*

(№9927, 142^аб)

Биз бу ўринда фақат Аҳмад Яссавий ва Қул Сулаймон асарлари мисолида бу масалани ёритиб беришга ҳаракат қилдик, лекин бундай мисоллар бу мактаб шоирларининг кўпига тегишли. Буни икки хил йўл билан изоҳлаш мумкин. Бири ушбу мактабга хос бўлган анъана. Яна бири котиблар иши. Ҳар икки ҳолатда ҳам мансублик масаласини ҳал этиш учун бу мактаб шоирларининг ижодини матншунослик манбашунослик нуқтаи назаридан чуқур ўрганиш зарур.

Умуман, бу мактаб шоирлари ёзма меросини кузатиб шунга ҳайратланасизки, ижодда, бу қадар ўхшашлик ажаблантиради кишини, анъанага бу қадар содиқлик.

Демак, Аҳмад Яссавий издош тарбиялашда ҳам ибрат бўларлик иш қилган экан. У бошлаб берган анъанани издошлари шу қадар садоқат билан давом эттирганлар. Бирор шоирнинг ана шу йўлдан бирз юўлса-да оғишганини кузатмайсиз. Албатта, улар ҳар қанча анъанага содиқ бўлсалар-да, ўзига хос услубларига эга эканликларини ҳам унутмаслик лозим.

Юқоридаги келтирилган айрим мисоллардан маълум бўляптики, Яссавий мактаби шоирлари ижодидаги мансублик масаласини ҳал қилиш юқори даражадаги манбашунослик ва матншунослик тадқиқотларини талаб қилади. Шундагина биз бу масалага аниқлик кирита оламиз. Қайси ҳикмат кимга тегишли, нима учун бир қўлёзмада Қул Сулаймонга тегишли асар иккинчи бир қўлёзмада биров биров

ўзгариш билан Шамсиддин Ўзгандий ёки Қул Ғарибга мансуб асар сифатида келяпти. Ёки бир қўлёзмада Иқоний тахаллуси билан ёзилган бир шеър иккинчи бир қўлёзмада тахаллусиз ёзилган шеър сифтида келяпти. Бундай матний халма-хилликка асосий сабаб нима.

Сир эмаски, бугунги кун манбашунослиги ва матншунослигида қилинадиган ишлар ҳамолдинда. Шу кунгача фақат Аҳмад Яссавий асарлари каталоглари, илмий матни тузилган, холос. Яссавий мактаби шоирлари 40 дан ортиқ бўлса улардан улардан айримларининг асарларигина нашр этилган. Кўпчилигининг номи ҳам илмга маълум ҳам эмас.

Демак, бугунги Яссавийшунослик олдида қуйидаги долзарб вазифалар турибди:

1. Бу мактаб шоирлари ёзма меросини бир-биридан ажратиб олиш.
2. Яссавий издошларидан ҳар бирининг асарларини нашр эттириш.
3. Уларнинг асарлари ўрин олган қўлёзмалар каталогини тузиш.
4. Бу мактаб шоирларига нисбат берилган шеърлар ва шеъррий қиссалардаги мансублик масласини ҳал этиш.
5. Бу шоирлар асарлари илмий матнлирини тузиш.

Бу масалалар ҳал этилмас экан, Яссавий мактаби деб юритиладиган катта бир мактаб ижодкорларининг ёзма меросидаги айрим чалкашлилар ўз ечимини топмайди. Бу хусусда изланишлар олиб борилмоқда, лекин асосий қилинадиган ишлар олдинда.

Адабиётлар рўйхати

Эшмухамедова М. “Девони ҳикмат” қўлёзмалари. Тошкент- 2003. ОзРФА Шығыстану институтиндаги Қожа Аҳмет Иасау ҳикметтерин қолжазба каталогы. Туркістан- 2006.

Эшмухамедова М. Аҳмад Яссавий ҳикматлари ўрин олган қўлёзмалар каталоги (қайта тўлдирилган нашри) -2011.

“Девони ҳикмат”нинг йиғма-қиёсий матни (тайёрловчи М. Эшмухамедова). – Тошкент, 2008.